

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Mary Owen – ail i Ann Griffiths? (rhan 2)

Un o emynyddesau amlycaf y Gymraeg yn y 19eg ganrif oedd Mary Owen (1796–1875). Fe'i ganed yn Llansawel (*Briton Ferry*), yn agos i aber Afon Nedd, ac yno y bu farw 150 o flynyddoedd yn ôl i eleni. Ond fel y nodwyd y tro diwethaf, er iddi fyw am yr rhan fwyaf o'i bywyd yn Llansawel, treuliodd gyfnodau hefyd mewn mannau eraill, a hynny yn bennaf oherwydd ei dwy briodas.

Priododd gapten llong o Gastell-nedd o'r enw Thomas Davies yn Awst 1825, ond am bum mlynedd yn unig y buont yn briod, oherwydd fe'i boddwyd mewn storm ar y môr yn Rhagfyr 1830. Priododd am yr ail waith yn 1836 â Robert Owen, a oedd ar y pryd yn weinidog gyda'r Annibynwyr yng Nghwmafan, ond bu raid iddo roi'r gorau i'w weinidogaeth yno a symud i Abertawe yn 1840, am iddo ddechrau mynd yn gaeth i alcohol.

Aeth Robert yn weinidog wedyn am ychydig flynyddoedd i Lansadwrn yn sir Gaerfyrddin, ond rhoddodd y gorau i'r weinidogaeth yn 1844 a throi yn grwydryn alcoholig hyd ei farwolaeth yn 1857. Yn ganlyniad, dychwelodd Mary, ynghyd â'i dwy ferch o'i phriodas gyntaf, i Lansawel yn 1844, ac yno y bu'n byw weddill ei bywyd.

Bywyd digon trist a helbulus a gafodd Mary ar lawer cyfrif, felly, gan gynnwys bod yn gaeth i'w chartref am saith mlynedd olaf ei bywyd oherwydd afiechyd. Cyfeiriodd Branwen Jarvis mewn erthygl yn *Y Casglwr* yn 1994 at yr 'hyder a sicrwydd ffydd bersonol' a nodweddiad emynau Mary Owen, gan sôn hefyd am y nodyn 'buddugoliaethus' a redai drwyddynt. Ac er pob cystudd a ddaeth i ran Mary, mae pob tystiolaeth yn awgrymu fod y ffydd Gristnogol gadarn a fynegir mor eglur yn ei hemynau wedi aros yn nodweddiad ar ei bywyd hyd y diwedd.

Magwyd Mary mewn teulu Cristnogol. Roedd ei thad, David Rees, yn un o'r arweinwyr yn eglwys Annibynnol Maes-yr-haf, Castell-nedd, a daeth Mary ei hun i ffydd bersonol yn 18 mlwydd oed. Dechreuodd ysgrifennu emynau yn ei harddegau, ac erbyn ei chyfnod yng Nghwmafan, rhwng 1836 ac 1840, roedd wedi llunio digon o emynau i allu cyhoeddi cyfrol o 71 ohonynt dan y teitl *Hymnau ar Amryw Destunau* yn 1839.

Roedd hanner cyntaf y 19eg ganrif yn gyfnod o ddatblygu diwydiannol aruthrol yn hanes Cwmafan, fel y gwelwn o'r ffaith fod y boblogaeth yno wedi tyfu o lai na 150 yn 1800 i bron 800 erbyn 1830 ac i tua 2,000 erbyn 1840. Dechreuwyd cynhyrchu copr yng Nghwmafan – neu Gwmbychan fel y'i gelwid hefyd gan y trigolion – yn 1838, a'r gwaith copr hwnnw a oedd yn gyfrifol fod stac hynod wedi ei chodi ar y Foel uwchben y pentref. Dyma ran o'r hyn sydd gan un a fagwyd yn yr ardal, sef y canwr Cleif Harpwood, i'w

ddweud am y stac honno yn ei hunangofiant, *Breuddwyd Roc a Rôl?* (2022):

Roedd trin copr yn fusnes brwnt ac yn nyddie cynnar y diwydiant ro'dd llygredd y gweithfeydd yn ofid mawr i amaethwyr a thrigolion y dyffryn. Ro'dd y mwg gwenwynig yn lladd eu hanifeiliaid, yn 'strywa'u cnyde, a'i effeithie ar iechyd y gymuned yn ddifrifol. [...] Yr ateb o'dd adeiladu un o ryfeddodau'r Gymru ddiwydiannol, Stac y Foel. Simne o'dd hon a dynnai fwg afiach y gwaith copr 1,100 o droedfeddi o waelod y cwm i gopa Foel Fynyddde, mynydd ucha gorllewin Morgannwg. Adeiladwyd corn simne, twnnel hir o waith brics, i gario'r mwg lan y llethre serth i'r stac, [...] a o'dd] yn frawychus ei golwg oherwydd y torchau o fwg a than o'dd yn arllwys ohoni, ro'dd fel llosgfynydd, a gyda'r nos fe oleuai ardal eang o'i chwmpas.

Yn 40 troedfedd o uchder, roedd y stac i'w gweld o bellter mawr, fel y pwysleisiwyd mewn triban gan un o feirdd yr ardal, William Rees o'r Pandy (ger Gyfylchi), y dywedir ei fod yn perthyn i Williams Pantycelyn:

Fi wela' Stac Cwmbychan
Yn amlwg braidd o bobman,
A'r mwg yn dorchau gwyd o'i phen
Uwchben hen ddyffryn Afan.

Roedd y stac i'w gweld ymhell ar draws Môr Hafren, ac fe'i dymchwelwyd yn 1940 i rwystro iddi fod yn gymorth i arwain awyrennau'r Almaen ar eu cyrchoedd bomio.

Roedd y beirdd yn hoff o lunio tribannau doniol y gellid eu galw'n rhai 'dwili', a dyma un i Stac y Foel (ystyr 'cwnnu' yw 'codi'):

Fi welas Stac Cwmbychan
Yn cwnnu i ffwrdd a hedfan,
Ac yn dishgyn cyn pen awr
I lawr yng nghanol Llundan.

Fel y nodais yn y rhifyn diwethaf o'r *Dinesydd*, profodd cyfrol emynau Mary Owen yn boblogaidd yn syth. Aeth i ail argraffiad yn 1840, pan oedd Mary yn dal yng Nghwmafan, ac yna i drydydd a phedwerydd argraffiad yn 1841 ac 1842. Dyna, felly, bedwar argraffiad mewn pedair blynedd! Ac erbyn yr argraffiad olaf, yn 1842, roedd cyfanswm yr emynau wedi tyfu o 71 i 82.

Mae'r gyfrol yn agor ag emyn am Dduw'r Crëwr. Mae'r ail emyn, wedyn, yn sôn fod Duw, hyd yn oed cyn y Creu, wedi trefnu o'i 'gariad annherfynol' i'w Fab, Iesu Grist, farw ar y groes er mwyn gallu cynnig 'pardwn rhad' i 'fyd o golledigion'. Yna, mae'r trydydd emyn yn darlunio taith ddaearol y 'rhai sy'n caru Duw', a'u gobaith sicr, er bod y tonnau'n curo arnynt yn aml nes peri 'ergydion trymion', y byddant yn cyrraedd y 'porthladd dedwydd' nefol yn ddiogel yn y diwedd, am fod eu Tad 'wrth y llyw'.

Agweddau ar y themâu sydd yn yr ail a'r trydydd o emynau'r gyfrol yw'r rhai llywodraethol yn emynau Mary Owen drwyddynt draw. Dywedodd Elfed ar ddechrau'r 20fed ganrif fod miloedd, wrth ganu ei phenillion syml a diffuant, wedi dod 'i ymhyfrydu yn y cariad sy'n "lletach na'r moroedd" [ac] i ganfod yr hafan tu draw i'r "don ddiwethaf"'. Ac wrth iddi ganolbwyntio ar ryfeddod Person Crist a'i waith achubol ac ar anawsterau 'taith y pererin', gan fynegi hiraeth mawr am fod gyda Christ i dragwyddoldeb, gwelwn waith Mary Owen yn ymdebygu o ran ei brif themâu i eiddo emynwyr eraill 'oes aur' yr emyn Cymraeg o ddyddiau Williams Pantycelyn ymlaen.

Erbyn ail argraffiad ei chyfrol o emynau yn 1840, roedd ugain pennill wedi eu hychwanegu ar y diwedd, lle y mae Mary Owen yn mydryddu'r gwahanol enwau a theitlau a roddwyd ar Iesu Grist yn y Beibl, a hynny yn nhrefn yr wyddor fesul pennill. Mae'n dipyn o orchestwaith, fel y gwelir o'r pennill hwn, sy'n cynnwys yr enwau a'r teitlau ar Grist sy'n dechrau â'r llythyren B:

Bachgen, Baner, Bendigedig,
Bywyd, Balm o Gilead pur,
Bugail, Barnwr, Brenin, Blaenffrwyth,
Blaenor, a Blaguryn i'r;
Bara'r bywyd,
Brenin y brenhinoedd yw.

A dyma'r cyfeiriadau ysgrifthurol a osododd Mary o dan y pennill hwnnw: Eiseia 9:6; Eiseia 5:26; 1 Timotheus 6:15; Ioan 14:6; Ioan 10:11; Actau 10:42; Mathew 21:51; 1 Corintiadau 15:23; Eiseia 55:4; Sechareia 3:8; Ioan 6:48; 1 Timotheus 6:15.

O ystyried poblogrwydd ei chyfrol a'r ffaith fod nifer o'i hemynau wedi eu dethol i gasgliadau emynau ar draws y blynyddoedd, nid yw'n rhyfedd gweld Elfed yn hawlio yn 1903 mai Mary Owen oedd y fenyw nesaf at Ann Griffiths o ran poblogrwydd ei hemynau. Wrth gwrs – ac yn debyg yn hynny o beth i bron pob emynydd Cymraeg arall, gwrywaidd a benywaidd fel ei gilydd – nid yw Mary Owen yn yr un cae ag Ann Griffiths. Fel y dywed Elfed, 'Ni cheir yn ei gwaith hi yr angerddolder sy'n rhoi'r fath wreiddioldeb i emynau Ann Griffiths.' Ond wedi dweud hynny, ar sail ei hemynau gorau, gellir cytuno'n galonnog â J. Seymour Rees (1887–1963) pan ddywed mewn erthygl ar Mary Owen yn *Y Llenor* yn 1946 ei bod yn haeddu cael ei chanmol am ei chyfraniad i fydd yr emyn.

Ei hemyn gorau, heb os, yw 'Dyma gariad, pwy a'i traetha?' Bron yn syth wedi iddo gael ei gyhoeddi ganddi yn 1839, fe'i cynhwyswyd yn *Casgliad o dros Ddwy Fil o Hymnau* (1841), dan olygyddiaeth y gweinidog Annibynnol amlwg o Lanbryn-mair, Samuel Roberts ('S.R.'; 1800–85). Yng nghyrol Mary, mae dau bennill yr emyn yn ddau emyn ar wahân (sef rhifau 19 a 20), ond yng nghasgliad S.R., mae'r ddau wedi eu cyfuno'n un emyn (sef rhif 481), a chafwyd hefyd rywfaint o ddiwygio ar y geiriad yma a thraw. A'r emyn fel y mae yng nghasgliad S.R. yw'r ffurf arferol sydd arno, fwy neu lai, yn y casgliadau emynau o hynny i lawr hyd at *Caneuon Ffydd* (2001).

Emyn am gariad rhyfeddol Iesu Grist, ei Phriod nefol, yw 'Dyma gariad, pwy a'i traetha?', ac yn enwedig fel y mae'r cariad hwnnw'n cael ei fynegi yn ei farwolaeth ar y groes. Mae'r llinell gyntaf, ac yn wir yr emyn ar ei hyd, yn ein hatgoffa o 'Dyma gariad fel y moroedd', emyn enwog Gwilym Hiraethog (William

Rees, 1802–83), a oedd yntau hefyd yn weinidog dylanwadol gyda'r Annibynwyr.

Mae emyn Hiraethog yn un hynod boblogaidd, wrth gwrs, nid lleiaf oherwydd iddo ddod i gymaint amlygrwydd adeg Diwygiad 1904/05 nes ennill y llysenw 'Cariadgan y Diwygiad'. Detholwyd ei emyn ef yn amlach nag un Mary i gasgliadau emynau dros y blynyddoedd, ond mae rhywun yn synhwyro fod ei hemyn hi yn dod yn gynyddol boblogaidd yn ein dyddiau ni.

Mae'r ddau emyn yn debyg iawn o ran thema, mesur a hyd, ond mae rhai gwahaniaethau arwyddocaol hefyd. Mae emyn Hiraethog yn fwy gwrthrychol, lle y mae emyn Mary yn gyforiog o'i hymateb personol hi i gariad Crist. Gellid dadlau hefyd fod ei hemyn hi yn 'gywirach', gan nad cariad 'fel y moroedd' yw cariad Crist, ond un sy'n lletach na'r moroedd ac yn uwch na'r nefoedd.

Cyhoeddwyd emyn Gwilym Hiraethog yn 1847, wyth mlynedd ar ôl emyn Mary Owen. Mae'n eithaf posibl, felly, i Hiraethog gael ei ysbrydoli i lunio ei emyn ef gan ei hemyn hi. Ond bid a fo am hynny, wrth eu gosod yn gyfochrog â'i gilydd, mae'r ddau emyn yn ymfurfio'n fath o 'ddeuawd', gyda'r naill yn cyfoethogi'r llall ac yn creu rhyngddynt gyfanwaith soniarus a phwerus; ac yn sicr, mae'r ddau fel ei gilydd ymhlith emynau mawr y Gymraeg.

Fel y nodwyd uchod, diwygiwyd rywfaint ar eiriad penillion Mary Owen erbyn iddynt gael eu cynnwys yng nghasgliad emynau S.R. yn 1841. Mae rhywbeth i'w ddweud o blaid y fersiwn gwreiddiol a'r un diwygiedig. Yn yr ail bennill, er enghraifft, mae'r ailadrodd ar y gair 'ymddiriedaf' yn y tair llinell agoriadol wedi ei ddisodli gan y geiriau 'ymlochesaf', 'ymgyssgodaf' ac 'ymddigrifaf' yn fersiwn casgliad S.R. Gellid dadlau fod y dweud o'r herwydd yn fwy cywrair a chyfoethog. Ond o'r ochr arall, mae i'r ailadrodd ar y gair 'ymddiriedaf' ryw daerineb syml, sydd hefyd yn cyfateb i'r ailadrodd cyson ar 'Dyma gariad' sy'n rhedeg trwy'r pennill cyntaf. Hefyd, mae'r fersiwn diwygiedig, a'i 'Ymddiriedaf yn dragwyddol' yn y llinell olaf ond un, yn dlotach o golli'r nodyn o ryfeddod a drewir yn niwedd fersiwn gwreiddiol Mary.

Dyma, i gloi, emyn Mary Owen fel y'i cyhoeddwyd ganddi yn wreiddiol, er mwyn ichi allu ei gymharu â'r fersiwn diwygiedig sydd i'w weld yn y casgliadau emynau i lawr hyd at *Caneuon Ffydd*, a phenderfynu drosodd chi eich hunan ba fersiwn sydd well gennych.

Dyma gariad, pwy a'i traetha?
Anchwilladwy ydyw ef;
Dyma gariad byth ni ellir
Treiddio i'w ddyfnderoedd ef;
Dyma gariad gwyd fy enaid
Uwchlaw pethau gwael y llawr;
Dyma gariad wna im' ganu
Yn y tragwyddoldeb mawr.

Ymddiriedaf yn ei glwyfau,
Ymddiriedaf yn ei groes,
Ymddiriedaf yn ei gariad,
Cariad mwy na hwn nid oes;
Cariad lletach yw na'r moroedd,
Uwch na'r nefoedd hefyd yw;
Mwy rhyfeddaf yn dragwyddol
At anfeidrol gariad Duw.